

СВЕТИ
ЋИРИЛО И МЕТОДИЈЕ

863–2013

БЕОГРАД 2014

СВЕТИ ЂИРИЛО И МЕТОДИЈЕ
И СЛОВЕНСКО ПИСАНО НАСЛЕЂЕ
(863–2013)

INSTITUTUM LINGVAE SERBICAE
ACADEMIAE SCIENTIARUM ET ARTIUM SERBICAE
PALAEOSLAVICA ET SERBICA ANTIQUA I

SANCTI CYRILLUS ET METHODIUS
ET HEREDITAS SLAVICA LITTERARIA
DCCCLXIII–MMXIII

BELGRADI MMXIV

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

Старословенско и српско наслеђе 1

**СВЕТИ ЋИРИЛО И МЕТОДИЈЕ
И СЛОВЕНСКО ПИСАНО НАСЛЕЂЕ
863–2013**

БЕОГРАД 2014

УРЕДНИЦИ
Др Јованка Радић
Др Виктор Савић

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР
Др Димитрије Е. Стефановић, Др Гордана Јовановић,
Др Љиљана Јухас-Георгиевска, Др Вања Станишић,
Др Јованка Радић, Др Виктор Савић

РЕЦЕНЗЕНТИ
АКАДЕМИК ПРЕДРАГ ПИПЕР
АКАДЕМИК АЛЕКСАНДАР ЛОМА

COLLEGIUM REDACTORUM
DR DIMITRIJE E. STEFANOVIĆ, DR GORDANA JOVANOVIĆ,
DR LJILJANA JUHAS-GEORGIEVSKA, DR VANJA STANIŠIĆ,
DR JOVANKA RADIĆ, DR VIKTOR SAVIĆ

REDIGERUNT
DR JOVANKA RADIĆ
DR VIKTOR SAVIĆ

RECENSUERUNT
PREDRAG PIPER, ACADEMIAE SOCIUS ORDINARIUS
ALEKSANDAR LOMA, ACADEMIAE SOCIUS ORDINARIUS

Кијевски листићи (НБУ, ДА/П 328)
2б, глагољица

САДРЖАЈ

Анатолий А. Турилов, К изучению великоморавского литературного наследия между двумя юбилеями: промежуточные итоги, спорные вопросы и перспективы 1

ИСТОРИЈА

Алексей М. Пентковский, Славянское богослужение в архиепископии святителя Мефодия 25

Срђан Пириватрић, Ђирилометодијевске традиције и српске области пре постанка аутокефалне цркве у краљевству Немањића 1219. године 103

Станоје Бојанин, Ђирилометодијевска традиција у покајничким књигама српске редакције (XIV–XVII век) . . . 125

ЈЕЗИК

Вања Станишић, Словенска писменост и средњовековни алфабети грчкога круга 151

Јасмина Грковић-Мејдор, О преводачком умећу Солунске браће: стсл. каџти са 169

Зорица Никитовић, О глаголу глаголати у Маријином јеванђељу 187

Јованка Радић, О еквиваленцији старословенског чесо || чѣто и српског *шѣа* || *шѣо* 199

Марта Бјелетић, О придевима типа *милосрдан* (прилог проучавању сложеница у српском језику) 217

Наташа Драгин, Синтаксичке одлике Прогласа Константина Филозофа (Хил 23)	237
Марина Курешевић, Функционалностилске одлике језика Житија Константина Филозофа из Рилског зборника Владислава Граматика: хипотактичке структуре	255
Виктор Савић, Редакцијске одлике прве странице Кијевских листића	277
Јелица Стојановић, Сложенице у Горичком зборнику	309
Исидора Бјелаковић, Астрономија код Срба од XIII до XIX века: (дис)континуитет термилошког система	329

КЊИЖЕВНОСТ

Љиљана Јухас-Георгиевска, Карактеризација јунака у старословенским житијима Ђирила и Методија и у српским житијима прве половине XIII века	349
Драгиша Бојовић, Трагом софиолошких идеја – од старословенских извора до српских средњовековних писаца	375
Томислав Јовановић, Најстарији словенски преводи апокрифа и њихови српски преписи	389
Гордана Јовановић, Солунска браћа Ђирило и Методије у старим српским родословима и летописима	407
Љупка Василев, Два непозната слова на Успење Богородице Климента Охридског	419

БИБЛИОГРАФИЈА

Ана Голубовић, Виктор Савић, Прилог библиографији домаће ћирилометодијевистике	447
---	-----

ТОМИСЛАВ ЈОВАНОВИЋ

НАЈСТАРИЈИ СЛОВЕНСКИ ПРЕВОДИ АПОКРИФА И ЊИХОВИ СРПСКИ ПРЕПИСИ

Најстаријим словенским преводима апокрифа припадају три дела, *Дрво свејшїи крстїа, Усїење Боїородичино и Никодимово јеванђеље*. Прва два дела преведена су са грчког језика, а треће са латинског и сва три припадају новозаветном кругу апокрифа. У следећем, охридско-преславском периоду, са грчког језика преведен је само један старозаветни апокриф (*Виђење Варухово*), док су сви остали новозаветни: *Прошїојеванђеље Јаковљево, Дела айосїїола Андреја и Маїїеја, Виђење айосїїола Павла, Дела айосїїола Павла и Текле, Псеудо-Томино јеванђеље, и Беседа їироїїице свеїїиїеља*. Свако од ових дела присутно је својим преписима у богатој словенској рукописној традицији ванканонских састава. Сачувани српски преписи такође познају ове ране преводе апокрифа међу којима су неке од варијанти јединствене међу осталим сродним делима на словенском, па чак и на грчком језику.

Кључне речи: апокрифи, словенски преводи, моравски период, охридско-преславски период, српски преписи.

До сада је у науци остало недовољно познато када су настали први словенски преводи апокрифа. Најраније спомињање појединих апокрифа сачувало се у најстаријем словенском списку забрањених књига, смештеном у Свјатослављевом изборнику из 1073. године, који се чува у Москви, у Државном историјском музеју (Государственный Исторический музей – ГИМ), у Синодалној збирци, № 31Д, на страницама 253а–254а (в. Павлова и др. 1991). Иако је том приликом наведено 25 апокрифа, никако не значи да су сви они већ у то време и у том броју постојали на старословенском

* Томислав Јовановић, Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Катедра за српску књижевност са јужнословенским књижевностима.

Рад је резултат истраживања на пројекту Средњовековно наслеђе Балкана: институције и култура (бр. 177003), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

језику, јер тај списак представља превод са грчког а не непосредно сагледавање стања код Словена. Такви спискови, иначе, настајали су у више наврата поготову у Грчкој цркви, и временом су се допуњавали и проширивали. Тако је један од постојећих спискова преведен код Словена још у ћирилометодијевском периоду заједно са другим црквеним књигама. Тада је Црква такође и међу Словенима, који су стекли писменост и књижевни језик на коме је извођено богослужење, требало да брине о разграничењу канонских и ванканонских књига. Најновија научна сазнања показују који апокрифи су били преведени на словенски језик већ у најранијем и не тако дугом периоду боравка Ћирилових и Методијевих ученика у Великој Моравској. То су преводи два апокрифа са грчког језика, од којих је један *Дрво светиої крстиа* (ГРАВАР 1981: 130–134; ГРАВАР 1986: 91–92), а други *Усијење Боїородичино* (исто). Као усамљен пример превода са латинског језика из тако раног периода потиче старословенски превод *Никодимової јеванђеља* (ГРАВАР 1979: 201–206; DE SANTOS OTERO 1981: 62).

У охридско-преславском периоду развила се знатно богатија и разноврснија преводилачка делатност него што је могла да буде на почетку примања писмености у Моравској. Тада су на словенском југу настајали словенски преводи са грчког језика свештених, богослужбених и других дела, међу којима су били и апокрифи, и из тих средина распростирани се ка другим словенским просторима. Из тог периода датирају преводи знатног броја углавном новозаветних апокрифа: *Виђење Варухово* (в. ХЕРЦИГОЊА 1965: 63–93), *Прошїојеванђеље Јаковљево* (ЏТЕФАНИЋ I DR. 1969: 142), *Дела айосїола Андреја и Маїшеја* (в. ГРАВАР 1967: 109–206), *Виђење айосїола Павла* (в. НЕРСИГОНЈА 1967: 209–255), *Дела айосїола Павла и Текле* (в. ЈАГИЋ 1882: 232–238; ЏТЕФАНИЋ I DR. 1969: 129), *Псеудо-Томино јеванђеље* (в. ГРАВАР 1969: 213–232), и *Беседа ѿројице светишишеља* (ЏТЕФАНИЋ I DR. 1969: 337). Ови апокрифи сачували су се подједнако у старијим глагољским и ћириличним преписима. Српско наслеђе такође познаје та дела у понеком од старијих или млађих преписа.

Апокриф под општијим називом *Дрво светиої крстиа* окупља низ легенди које прате судбину дрвета које је као венац било сплетено око Адамове главе са којом је сахрањено у рају, а потом у потопу изнето одатле и изникло крај реке Тигра, па одсечено за

градњу Соломоновог храма и на крају употребљено за крст на коме је распет Христос. Дело се приписује Григорију Богослову, или Григорију Двојеслову. Постоји могућност да је апокриф настао према легенди проистеклој из симболике Мојсејевог жезла, која је у хришћанској литератури преобликована у пралик крста (КАГАН 1988: 62).

Крајем XII века бугарски поп Јеремија саставио је једну компилацију од више апокрифних састава везујући их уз апокриф о крсном дрвету. Тако су у оквиру Јеремијиног мозаичног дела ушли апокрифи о избору Исуса за свештеника, циклус о цару Авгару, како је Исус плугом орао, како је Пров назвао Исуса братом. Дело се сачувало у глагољским и ћириличним преписима у српском, хрватском, руском и бугарском рукописном наслеђу (DE SANTOS OTERO 1981; МИЛТЕНОВА 1982: 35–55; КАГАН 1988: 60–66; МИЛТЕНОВА 1992: 30–31; ПЕТКАНОВА 1992: 334–335; ЈОВАНОВИЋ 1994: 48–62; МИНЧЕВ 2004: 13–18; TURKALJ). Постоје три варијанте овог дела (в. МИЛТЕНОВА 1982). Српски преписи познају све три варијанте. Првој од њих припада најпре препис у Зборнику попа Драгоља, из XIII века (Београд, Народна библиотека, број 651, 145б–168д).¹ Други препис ове варијанте потиче из XIV века (Цетињски манастир, број 64, под 14. септембром). У наслову овог апокрифа наглашено је да се чита треће недеље Великог поста.

Друга и трећа варијанта обично се јављају под насловом *О часном крсту и о два разбојника*. У другој варијанти у облику питања и одговора доноси се скраћено казивање о Адамовом и Евином животу, а већа пажња посвећује се судбини крсног дрвета, које је било сплетено око Адамове главе. Овој варијанти припадају следећи преписи: XIII век, Београд, Народна библиотека (стара збирка), број 259, 3б (само почетак); XIV век, Београд, Народна библиотека (стара збирка), број 104, 52а–52б; 1409. година, Београд, Народна библиотека (стара збирка), број 828, 155а–163б; XV век, Одеса, Државна библиотека, збирка Виктора Ивановича Григоровича, број 112 (II), 4б–13б;² крај XVI – почетак XVII века, Цавтат, Богишићев архив, број 2а, В. Мошин, број 15; XVI–XVII век, Беч, Народна

¹ Издање овог преписа: Соколовъ 1888: 84–107.

² Издање преписа: Тихонравовъ I 1863: 308–313.

библиотека, Slave 76, 11a–15b, 32a;³ XVII век, Праг, Народни музеј, IX H 16 (Š 19), 340a–343b;⁴ XVII–XVIII век, Београд, Архив САНУ, број 147, 103a–104a. Трећа варијанта наглашеније је наративно обликована са бројним дијалозима. Од ње се сачувао препис из XVI–XVII века (Загреб, Архив ХАЗУ, III а 43, 198b–205a). Апокриф о крсном дрвету утицао је мотивским богатством и на неке друге апокрифе, као што су *Никодимово јеванђеље*, *Беседа њри свейишеља*, *Ой-кровење Варухово* и апокриф о Мојсеју. Легенде из овог апокрифа распрострањене су нарочито у западноевропским књижевностима ранијих епоха (в. Веселовский 1883: 367–424).

Други апокриф који је преведен у ћирилометодијевском периоду носи назив *Усијење Богородичино*. Иако у његовом наслову стоји да је то *Слово Јована Богослова* и да он нарацијом у првом лицу једине казује о збивањима која су пратила Богородичино преставање, навођење имена аутора је без стварне основе. То је иначе честа појава у средњовековном стваралаштву да се поједина дела приписују некој познатој личности како би им се придала већа ауторитативност (Творогов 1987: 43–44). Српски преписи овог апокрифа показују приличну очуваност. У њима је дошло до знатнијег текстолошког раслојавања и варијантности која показује дугу преписивачку разгранатост у различитим срединама. У појединим српским преписима изричито стоји у наслову да се *Усијење Богородичино* чита 15. августа, када се и слави тај празник. Изузетна сликовитост овог дела свакако је доприносила да се њиме прикаже узбудљив чин Богородичиног успења. У блиској мотивској вези са овим делом стоји апокриф *Како айостџол Тома њодиге њанаџу*.

Сачувани преписи апокрифа *Усијење Богородичино* упућују на велику старину у српској средини (в. De Santos Otero 1981: 161–195) и на континуитет занимања за тако важно дело у годишњем циклусу Богородичиних празника: последња четвртина XIII века, Загреб, Архив ХАЗУ, број III с 19, 154в–158а; крај XIII – почетак XIV века, Санкт Петербург, Руска народна библиотека, број Q. п. I. 69, 8а–19а; XIV век, манастир Савина, број 29, 75b–86а; 1381.

³ Издање преписа: Стојановић 1885: 53–59.

⁴ Делимично издање: Рољивка 1889: 216–218.

година, Београд, Патријаршијска библиотека, број 219, 2–24 (без краћег дела на почетку); 1425. година, Москва, Државни историјски музеј, број 3483, 183б–192а, 71а, 72а, 195а; XV век, Београд, Народна библиотека (стара збирка), број 36, 185б–199б; 1495/1505. година, манастир Никољац, број 53, 107б–120б; прва трећина XVI века, Загреб, Архив ХАЗУ, број III а 20, 90б–103б.⁵ XVI–XVII век, Београд, Универзитетска библиотека, број 1, непагинирано, под 8. септембром; последња четвртина XVI века, Загреб, Архив ХАЗУ, број III с 22, 318а–322а; XVI–XVII век, Београд, Народна библиотека (стара збирка), број 153, 89б–93б; 1618. година, Београд, Патријаршијска библиотека, број 253, 125а–131а; 1647/48. година, манастир Хиландар, број 487, 102а–113а; 1685. године, Загреб, Повијесни музеј Хрватске, број 54, 169а–174а.

Никодимово јеванђеље преведено је на словенски језик у првом наврату са латинског, а касније и са грчког. Та два превода у основи су подударна, али разлике се налазе у латинској варијанти која је дужа јер јој је додат посебан спис Епифанија Кипарског о силаску Јована Претече у ад. У обе варијанте излажу се збивања која су пратила Христово распеће. У њему има извесне мотивске подударности са главама 18–20 Јеванђеља по Јовану. На изразито наративан начин доноси се Никодимово сведочење о овом догађају. Латинска варијанта је сачувана у мање словенских преписа од грчке верзије (в. DE SANTOS OTERO 1981: 61–98). Наспрам десетак српских преписа грчке варијанте сачувала су се само два преписа латинске варијанте: крај XIV века, Беч, Народна библиотека, Дамјанов зборник, Slave 24 (II/49), 31а–68б;⁶ XVI–XVII век, Беч, Народна библиотека, Slave 76, 24б–31б (непотпуно).

Нешто млађи и далеко плоднији, охридско-преславски период старословенске писмености обogaћен је преводом и једног старо-заветног апокрифа, а то је *Виђење Варухово*. У њему су дочаране небеске тајне помоћу раскошне фантастике, какву има ретко које дело ове врсте. Словенски преписи говоре о нарочитој наклоњености овом спису (ЯЦИМИРСКИЙ 1921: 227–232). У словенској средини јављају се две основне варијанте, дужа и краћа. Дужа варијанта

⁵ Издање преписа: NOVAKOVIĆ 1886: 193–200.

⁶ Издање: Стојановић 1885: 89–120.

одговара грчком типу апокрифа познатом у науци као *Трећа књи-
ја Варухова* (в. HUGHES 1913: 527–541; HARLOW 1996). Ова варијанта
јавља се у словенским преводима у три редакције, које су сачуване
у јужнословенским преписима. Једна од тих редакција на свом поч-
етку подудар се са *Јеремијиним иаралииоменом*.

Краћа верзија апокрифа одступа од грчког изворника и тиче
се прераде у коју је унета епизода са ђаволом који се претворио у
црва и замолио змију да га прогута и онда унесе у рај и тамо да га
испљује како би се преобразио у анђела и преварио Еву да узме плод
са забрањеног дрвета. Та варијанта позната је у науци као „руска“, јер
се сматра да је настала на руском језичком подручју. Дужа верзија
Варуховој ошкровења сачувала се у већем броју словенских преписа
него краћа. Осим тога, дужу верзију познају само јужнословенски
преписи, а краћа варијанта већ дуже времена и све до скоро била
је позната једино у три руска преписа. Однедавно, сазнало се за још
два јужнословенска преписа краће верзије, од којих је старији маке-
донске редакције, настао у кратовској области (ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕ-
ВИЋ 1989: 76), из треће четвртине XIV века (СТАНКОВИЋ 1996: 269)
у рукописном фрагменту Народне библиотеке Србије у Београду
под сигнатуром 711 (в. ЈОВАНОВИЋ 2008: 77–91), а други у зборнику
српске редакције из прве деценије XVI века, такође у истој збирци
са сигнатуром 760, на странама 47а–61а (в. ЈОВАНОВИЋ 2009: 363–378).

Најстарији сачувани српски препис дуже верзије *Варуховој ош-
кровења*, а уједно и најстарији словенски препис, потиче из треће
четвртине XIII века и налази се у Зборнику попа Драгоља, у збирци
Народне библиотеке у Београду, број 651, на странама 168б–180а.⁷
У њему се јавља епизода о Сатанаиловом сађењу винове лозе. Оста-
ли српски преписи, сваки за себе, носе неке посебности: XIV век,
манастир Савина, број 29, 178а–185а;⁸ 1409. година, Београд, Народ-
на библиотека (стара збирка), број 828, 204а–213б; 1485/95. година,
манастир Никољац, број 52, 338а–346а;⁹ прва трећина XVI века, За-
греб, Архив ХАЗУ, број III а 20, 43а–51б;¹⁰ око 1550. године, Београд,
Музеј Српске православне цркве, збирка Радослава Грујића, број

⁷ Издања овог преписа: СОКОЛОВЋ 1907: 201–258; ИВАНОВ 1925: 193–200.

⁸ Издање: ЈОВАНОВИЋ 1996: 563–568.

⁹ ЈОВАНОВИЋ 1996: 569–574.

¹⁰ Издање: НОВАКОВИЋ 1886: 203–209.

219, 1a–4b (непотпун при крају);¹¹ почетак XVII века, Москва, Државни историјски музеј, збирка А. И. Хлудова, број 123, 294г–297б; XVII век, Нежин, Библиотека Историјско-филолошког института, број 168/III (одломци).¹²

Из истог, охридско-преславског периода старословенске писмености потиче прегршт превода новозаветних апокрифа, међу којима је и *Прошјојеванђеље Јаковљево*. Овај апокриф предвиђен је да се чита 8. септембра, на Дан рођења Богородичиног. У њему се излаже пређени Богородичин животни пут са обиљем чудесних сцена, од којих је свакако најсликовитија она која описује Исусово рођење, када су сва природа и живот у њој застали: птице у лету, радници у пољу у обедовању, овце у напасању, пастирова замахнута рука у ваздуху, козе крај потока у напајању и сва бића заглавана у небески треперави круг – да би се потом изнова све покренуло. У словенској традицији ово дело је веома распрострањено (в. DE SANTOS OTERO 1981: 1–32). Српски преписи познати су почев од XIV па до XVII века: 1340/1350, Дечани, број 94, 17b–25a; 1381. година, Београд, Патријаршијска библиотека, број 219, 28–54; XIV век, Дечани, број 95, 10b–14b (само део који се односи на Богородичино заведење); последња четвртина XIV века, Загреб, Архив ХАЗУ, број III с 24, 17a–21b (непотпуно); 1425. година, Москва, Државни историјски музеј, број 3483, 3a–19a; друга половина XV века, Велика Лавра, Света Гора, 3–52; XV век, некада у манастиру Шишатовцу;¹³ 1495/1505. година, манастир Никољач, број 53, 20a–28a; друга половина XVI века, Софија, БАН, број 85, 159a–164a; 1595. година, Београд, Универзитетска библиотека, број 1, 10a–15a; 1614–1625. година, Београд, Народна библиотека, број 59, 11a–16a.

Дела айостйола Андреја и Маџеја испуњена су нарочитом фантастиком која повремено добија натуралистичке одлике. Већи део радње овог апокрифа одвија се у такозваној Земљи људождера, а понекад се то место назива и Град људождера, где је заточен апостол Матеј. По Христовој заповести апостол Андреј одлази да ослободи апостола Матеја. Развијене су епизоде са алегориским дијалозима

¹¹ Издање: ЈОВАНОВИЋ 2005: 115–122b.

¹² Издање: СПЕРАНСКИЈ 1906: 27–28.

¹³ Издање: НОВАКОВИЋ 1878: 62–71.

апостола Андреја и Исуса Христа, као и Андреја са ђаволом. Низ сурових призора канибализма подсећају на прадавна времена људског постојања у првобитним заједницама. Апокриф је предвиђен да се чита 30. децембра. Постоји значајан број словенских преписа (в. De Santos Otero 1978: 69–83). У Русији је настала једна легенда у којој апостол Андреј посећује Руску земљу. Српски преписи сведени су на само неколико познатих, од којих су три нестала заједно са читавом рукописном збирком и фондом књига старе Народне библиотеке у Београду приликом немачког бомбардовања 6. априла 1941. године: XIV век, Београд, Народна библиотека (стара збирка), број 637, 32δ–63δ;¹⁴ XIV век, Београд, Народна библиотека (стара збирка), број 104, 15а–21а; око 1350/60. године, манастир Дечани, број 95, 27а–40δ;¹⁵ последња четвртина XIV века, Загреб, Архив ХАЗУ, број III с 24, 381а–387а; XV век, Београд, Народна библиотека (стара збирка), број 36, 152а–175а; XV век, Букурешт, Румунска академија наука, број 306, 305а–320δ (без краја).

Виђење айосџола Павла појављује се не само у свом првобитном старословенском преводу, насталом у охридско-преславском периоду, него се његовом превођењу на словенски приступило у још неком каснијем наврату. До данас је овај апокриф сачуван у стотинак руских, бугарских, македонских, хрватских и српских преписа,¹⁶ познатих у три редакције – пуној, краћој и мешовитој. Сачувани српски преписи познати су у неколико верзија. Пуна верзија налази се у три преписа. Најстарији од њих настао је у XIV веку и налази се данас у Ђоровићевој збирци Универзитетске библиотеке у Београду под бројем 31, на странама 60а–81а. Он није сачуван у целини и недостаје му знатан део са почетка. Следећи препис такође није целовит, јер је окрњен скоро до половине првог дела.¹⁷ То је препис

¹⁴ Издање: НОВАКОВИЋ 1876: 55–69. С. Новаковић је поредио само прва четири такозвана „чланка“ овог апокрифа са преписом из рукописа Народне библиотеке Србије број 104 како би показао да постоје извесне разлике међу њима.

¹⁵ Издање: ЈОВАНОВИЋ 2005: 171–209.

¹⁶ Најобухватнији, али не и потпун, преглед словенских преписа *Виђења айосџола Павла* дао је De Santos Otero (1978: 170–187).

¹⁷ Приређујући руски препис пуне верзије *Виђења айосџола Павла*, Николај Савич Тихонравов донео је различитија према два преписа, једном из збирке Севастјанова број 43, а другом према Тиквешком зборнику (Тихонравовъ II 1863 [1973]: 40–58).

из XV века и чува се у Руској државној библиотеци у Москви, у збирци Севастјанова, број 43, на странама 111а–126б. Трећи препис писан је српском редакцијом са елементима македонских језичких црта и налази се у такозваном Тиквешком зборнику,¹⁸ у коме није сачуван крај *Виђења* (Народна библиотека „Кирил и Методиј“ у Софији, број 677, 74–93). Његова разночтенија у односу на препис из збирке Севастјанова указују на могућност новог превода овог дела.

У осталим српским преписима среће се мешовита верзија, која није свуда истоветна и могло би се говорити о две подврсте. Прва од њих дужа је за трећину од друге и налази се у препису бечке Народне библиотеке број 125, који је настао у XVI веку и исписан је на странама 282а–308б.

Друга, краћа верзија апокрифа, позната је у два српска преписа. Први је настао између 1485/95. године и налази се у зборнику рукописне збирке манастира Никољца у Црној Гори, са сигнатуром 52 и на страницама 346а–367б.¹⁹ На крају преписа недостаје један лист, који није изгубљени део рукописа на том месту, него је предложак са кога је начињен препис био крњ. Само нешто млађи препис од овога, исписан око 1500. године, данас је у збирци манастира Дечана под бројем 134 и на страницама 213а–237б. Овај препис је непотпун у мањој мери при самом крају. Нешто другачија варијанта краће мешовите верзије налази се у софијској Народној библиотеци „Кирил и Методиј“ број 326, из XVII века, и исписана је на странама 3б–7б. Она има низ различитих појединости у односу на никољачки препис и језички припада српскословенском језику са неким бугаризмима.

Поред ових облика апокрифа, понекад се самостално јавља у преписима део у коме се излаже о исходу душе. Као целина он је очигледно побуђивао знатижељу најширег круга људи те је тако могао да се нађе уз тематски разнолике саставе. Заинтересованост за такав састав показао је и Божидар Вуковић те га је унео у штампани зборник из 1520. године.²⁰ Остало је непознато према којем препису је он пренео овај кратак састав. Изводи о исходу душе изгледа да су били распрострањенији него што се то данас чини на

¹⁸ Издање: Начовъ 1892: 100–113.

¹⁹ Издање: Јовановић 2010: 335–358.

²⁰ Пренето у: Новаковић 1877: 437–440.

основу сачуваних преписа. Један од њих налази се у рукопису XVI века који се чува у Музеју Српске православне цркве у Београду под сигнатуром 218 и на странама 168а–171б. Нешто млађи препис, настао у XVII веку, постоји у рукописној збирци Народног музеја у Прагу, број IX Н 16 (Š 19), на странама 195а–198б.²¹

Мада су *Дела айосџола Павла и Текле* преведена рано, још у охридско-преславском периоду, током средњег века појавило се више варијанти овог дела. Сижејна спрега Теклине повезаности са апостолом Павлом у проповедању хришћанске вере допринела је да ово дело у наслову садржи оба њихова имена. Карактеристично је иначе да старије варијанте имају жанровску одредницу *мучење* а новије *житије*. Новија редакција добила је при самом крају две нове епизоде. Једна говори о групи обесних младића који настоје да оскрнаве Теклино девичанство, а друга казује о њеном чудесном спасавању уласком у раздвојену стену, која јој је уједно постала и гроб. До данас је познато близу педесетак словенских преписа овог дела (в. ГРАВАР 1972: 5–31; DE SANTOS ОТЕРО 1978: 43–51). У свима њима оно је предвиђено за читање 24. септембра, на дан када се света Текла преставила.

Српски преписи сачували су се у невеликом броју: 1340/1350, Дечани, број 94, 71б–78б; последња четвртина XIV века, Загреб, Архив ХАЗУ, број III с 24 (Михановић, број 23), 47а–52б; XV век, Београд, Универзитетска библиотека, Ђоровићева збирка, број 30, 41б–51б; XV век, Софија, Народна библиотека, број 1039, 74б–83а; 1623. година, Хиландар, број 439, 318а–328а; 1614–1625. година, Народна библиотека Србије, број 59, 94а–98а.

Псеудо-Томино јеванђеље, или *Јеванђеље младенсџива Исуса Христџа*, на маштовит начин говори о Исусовом детињству, о чему се не налази у Библији. Исусов лик у овом делу има наглашеније људске особине уз истовремене божанске одлике. Апокриф је био веома омиљен у сиријској, коптској, јерменској, грузијској, етиопској, арапској, грчкој, латинској и словенској (DE SANTOS ОТЕРО 1981: 49–54) традицији. Српски преписи овог апокрифа нису очувани у већем броју, али неки од њих имају одлике редакција које нису присутне у другим словенским језицима. Тако се препис из

²¹ Препис је објављен у: РОЉВКА 1889: 218–220.

збирке манастира Никољца из 1485/95. године, број 52, на странама 142б–151б, иако без краја, разликује од других словенских преписа. У њему се налази мотив Исусовог учења скрлатарске, то јест сликарске вештине, што се донекле подудара са једном арапском верзијом.²² У варијанти која је у рукопису софијске Народне библиотеке из XVI века, број 309, на странама 56б–67б, постоји епизода са Исусовим спуштањем низ сунчев зрак, што је такође усамљен пример међу словенским преписима. Нажалост, и овај препис је непотпун јер му недостаје крај.²³ Од српских преписа позната су још три: XIV век, Београд, Народна библиотека (стара збирка), број 637, 108а–124б;²⁴ XIV век, Москва, Државни историјски музеј, збирка А. И. Хлудова, број 162, 200б–206а;²⁵ 1515/1520. година, манастир Никољца, број 82, 59а–66б (без почетка).

Беседа тројице свейишеља не припада основном облику појма апокрифа, где би се кроз нарацију развијао неки библијски сиче уз учешће библијских ликова. Дело представља питања и одговоре тројице светих отаца – Василија Великог, Григорија Богослова и Јована Златоустог. Књижевна врста питања и одговора била је веома распрострањена у византијској књижевности. Апокриф је рано преведен на словенски језик, на коме се у разним језичким редакцијама сачувао знатан број преписа и варијанти (DE SANTOS ОТЕРО 1981: 196–222). Српска рукописна традиција такође познаје неколико типова овог апокрифа. Најстарији српски препис потиче из треће четвртине XIII века, и налази се у Зборнику попа Драгоља, у збирци Народне библиотеке у Београду, број 651, на странама 10б–21а, 39а–43б.²⁶ Потом долазе неки млађи српски преписи: XV век, Софија, Народна библиотека „Кирил и Методиј“, Тиквешки зборник, број 677, 23б–28а (в. Начовъ 1892: 402–405); прва трећина XVI века, Загреб, Архив ХАЗУ, број III а 20, 115б–119б; 1573. година, Београд, Народна библиотека, број 639, 80б–82а; XVI век, Праг, Народни музеј, број IX Н 21 (Š 12, I), 115а–118а, 118а–119б, 119б–122б;²⁷ XVI век,

²² Издање: Јовановић 1997: 376–396.

²³ Издања: АРХАНГЕЛЬСКИЙ 1899: 2–10; Лавровъ 1899: 111–118.

²⁴ Издање: НОВАКОВИЋ 1876: 48–55.

²⁵ Издање: Поповъ 1872: 320–325.

²⁶ Издање: Соколовъ 1888.

²⁷ Издање: РОЛІВКА 1889: 208–211, 214–215, 202–206.

Софија, Народна библиотека, број 309, 152δ–155а (Архангелскиј 1899: 121–122); крај XVI века, Загреб, Повијесни музеј Хрватске, број Р-46, 310δ–311δ; XVI–XVII век, Беч, Народна библиотека, Codex slav. број 76, 34а–43δ;²⁸ XVII век, Праг, Народни музеј, број IX Н 16 (Š 19), 185а–187δ, 289а–291а;²⁹ XVII век, Београд, Народна библиотека, број 184, 81а–85а;³⁰ XVII–XVIII век, Београд, Архив САНУ, број 147.³¹

Поред свих претходних апокрифа, чији преводи потичу из најраније старословенске епохе, превод једног житија које се такође убраја у апокрифне саставе сеже у време пре XII века. То је Псеудо-Прохорово *Жиџије Јована Бојослова* (Прохоров–Рождественская 1987: 61). Распрострањеност сачуваних словенских преписа показује сву омиљеност овог дела међу Словенима (De Santos Otero 1978: 97–123). Ово дело описује углавном период живота Јована Богослова као једног од Христових ученика који је због проповедања хришћанства био прогнан на грчко острво Патмос. Сликвитим сценама дочарано је Јованово настојање да идолопоклоничке становнике Патмоса проповедањем уведе међу хришћане. Дело је исказано у првом лицу јединине чиме Јованов ученик Прохор на доследан начин казује о бурним збивањима која су пратила живот његовог учитеља. Живост казивања постигнута је честим дијалозима. У делу се издвајају тематски засебне целине које истовремено чине окосницу композиције и означене су овим поднасловима: *Слово о Романи, О Диоскоридовом сину Домни, О Мирону, Слово о Василију и жени њејовој Хариси, О Хрисосу, О љубавом, О Јеврејину Кару, О Киноју, О Ноџијану и Фори*. Иако у наслову стоји да је *Жиџије* написао Јованов ученик Прохор, у науци је установљено да је дело настало у V веку и да га је саставио Псеудо-Прохор. Ово је једна од варијанти *Жиџија* која има апокрифну подлогу и стога се убраја и у апокрифна житија. Најстарији српски препис овог дела потиче из XII века и посведочен је само у једном фрагменту од два листа, сада у Санктпетербургу, у Библиотеци Академије наука, Ф 27 (в. Срезневскиј 1876: 393–397; Трифуновић 1997: 39–54). Сачувани су далеко млађи српски преписа овог *Жиџија*: Дечани,

²⁸ Издање: Стојановић: 62–64.

²⁹ Издање: Рољџка 1889: 206–207, 341.

³⁰ Издање: Новаковић: 528–530.

³¹ Новаковић: 526–528.

пета деценија XIV века, број 94, 87а–133б; Дечани, шеста деценија XIV века, број 95, 161а–225б (непотпуно); XIV век, Загреб, Архив ХАЗУ, број III с 24, 56б–79а; XIV век, Софија, Народна библиотека „Кирил и Методиј“, број 1037, 1а–7а (недостаје почетак); XIV век, Софија, Народна библиотека „Кирил и Методиј“, број 1039, 89б–128б; 1385–1390, Прилеп, Народни музеј, број М–3, 38а–46а; XV век, Москва, Руска народна библиотека, Ф. 304, Збирка Тројице-Сергијевска Лавра, број 751, 2а–88б; XV век, Москва, Руска народна библиотека, Ф. 304, Збирка Тројице-Сергијевска Лавра, број 759 (1633), 1а–81а; 1620. година, Софија, Народна библиотека „Кирил и Методиј“, број 1042, 41б–49а; 1614–1625. година, Београд, Народна библиотека, број 59, 104а–133б;³² XVIII век, Београд, Архив САНУ, број 94 (271), 200а–209б.

Иако у знатно окрњеном стању, српска рукописна традиција раних словенских превода апокрифа показује велико богатство. Томе је свакако допринела књижевна лепота ових дела која су током више векова привлачила бројне читаоце, чиме се стварала непрестана потреба за новим преписима. У поређењу са другим словенским наслеђем ових дела српско стање понекад показује бољу и разноврснију очуваност. Тек у укупном и међусобном сагледавању свих словенских преписа и увидом у њихове изворе, углавном на грчком али и на латинском језику, доћи ће се до потпунијег познавања ових дела.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Архангелский, А. С. „Из истории южнославянской и древнерусской апокрифической литературы. Два любопытных сборников Софийской научной библиотеки в Болгарии.“ *Известия Отделения русского языка и словесности*, т. IV, 1 (Санкт-Петербург, 1899): 2–10.
- Веселовский, А. Н. „Западныя легенды о древѣ креста и Слово Григория о трехъ крестныхъ древахъ.“ Приложение к XLV-му тому *Записки Императорской академии наук* 1 (Санкт-Петербург, 1883): 367–424.
- Иванов, Й. *Богомилски книги и легенди*. София: Българска академия на науките, 1925.

³² Превод *Житија* на савремени српски језик према овом препису у: Јовановић 1996: 8–40.

- КАГАН, М. Д. „Апокрифы о крестном дрве.“ *Словарь книжников и книжности Древней Руси*, вып. II, часть 1, А–К (вторая половина XIV–XVI в.). Ленинград: АН СССР, Институт Русской литературы (Пушкинский дом), „Наука“, 1988, 60–66.
- ЈОВАНОВИЋ, Т. „Виђење апостола Павла у српском препису последње четвртине XV века из збирке манастира Никољца.“ *Slovo 60, Posvećeno sedamdesetoj obljetnici života akademkinje Ivanke Petrović* (Zagreb, 2010): 335–358.
- ЈОВАНОВИЋ, Т. „Поседна варијанта Варуховог откровења у српском препису с почетка XVI века.“ *Slavia 78/3–4, Ad multos annos! Zoe Hauptová et Helena Bauerová* (Praha, 2009): 363–378.
- ЈОВАНОВИЋ, Т. „Такозвана руска варијанта Варуховог откровења у препису треће четвртине XIV века.“ *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор LXXIII/1–4* (за 2007; Београд, 2008): 77–91.
- ЈОВАНОВИЋ, Т. „Откровење Варухово у препису манастира Марче.“ *Србистички прилози*. Зборник у част професора Славка Вукомановића. Београд: Филолошки факултет, 2005, 115–122б.
- ЈОВАНОВИЋ, Т. „Дела апостола Андреја и Матеја у препису збирке манастира Дечана.“ *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор LXXI/1–4* (за 2004; Београд, 2005): 171–209.
- ЈОВАНОВИЋ, Т. „Варијанта „Јеванђеља младенства“ са Христовим учењем скрларатарске вештине.“ *Српски језик II/1–2* (Београд, 1997): 376–396.
- ЈОВАНОВИЋ, Т. „Варухово откривење у преписима манастира Савине и Никољца.“ *Српски језик I/1–2* (Београд, 1996): 563–568.
- ЈОВАНОВИЋ, Т. „Псеудо-Прохорово Житије Јована Богослова.“ *Источник V/17–18* (Београд, 1996): 8–40.
- ЈОВАНОВИЋ, Т. „Апокриф о крсном дрвету.“ *Источник III/10* (Београд, 1994): 48–62.
- ЈОВАНОВИЋ-СТИПЧЕВИЋ, Б. „Средњовековно писано наслеђе у заоставштини Љубомира Ковачевића.“ *Археографски прилози 10/11* (Београд, 1989): 71–81.
- ЛАВРОВЪ, П. А. „Апокрифическіе тексты.“ *Известия Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской академіи наукъ*, томъ LXVII, кн. 3 (Санктпетербургъ, 1899): 111–118.
- МИЛТЕНОВА, А. „Апокрифен цикл за крѣстното дърво.“ *Старобългарска литература*. Енциклопедичен речник, София: „Петър Берон“, 1992, 30–31.
- МИЛТЕНОВА, А. „Текстологически наблюдения върху два апокрифа. (Апокрифен циклъ за крѣстното дърво, приписван на Григорий Богослов, и апокрифа за Адам и Ева).“ *Старобългарска литература 11* (София, 1982): 35–55.
- МИНЧЕВ, Г. „Жанровске особености псеудо-канонске повести о крсном дрвету попа Јеремије.“ *Научни сасијанак слависта у Вукове дане 33/2* (Београд, 2004): 13–18.
- НАЧОВЪ, Н. А. „Тиквешки рѣкописъ.“ *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина 8* (София, 1892): 100–113.

- Новаковић, Стојан. *Примери књижевности и језика старијих и српско-словенскојих*. Београд, 1877.
- Павлова, Р. и др. (прир.). *Симеонов сборник (по Светославовија препис от 1073 г.) I. Изследования и текст*. Под общата ред. на акад. Петър Динев. Текст подготвили Румяна Павлова, Цветана Ралева, Ценка Досева. Софија, 1991.
- Петканова, Д. *Повест за крѣстното дрво*, Енциклопедичен речник, Софија: „Петър Берон“, 1992, 334–335.
- Поповъ, А. *Описаніе рукописей и каталогъ книгъ церковной печати библиотеки А. И. Хлудова*. Москва, 1872.
- Прохоров, Г. М., М. В. Рождественская. „Апокрифы о Иоанне Богослове.“ *Словарь книжников и книжности Древней Руси*, вып. I (XI – первая половина XIV в.). Ленинград: АН СССР, Институт Русской литературы (Пушкинский дом), „Наука“, 1987, 61.
- Соколовъ, М. „Апокрифическое откровение Варуха.“ *Древности*. Труды славянской комиссии императорского Московского археологического общества, т. IV, вып. 1 (Москва, 1907): 201–258.
- Соколовъ, М. *Материалы и замѣтки по старинной славянской литературѣ*, Выпускъ первый, I–V. Москва, 1888.
- Сперанскій, М. „Рукописное собраніе Библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко въ г. Нѣжинѣ.“ *Извѣстія Историко-филологического Института князя Безбородко въ Нѣжинѣ*, т. XXII (Нѣжинѣ, 1906): 27–28.
- Срезневскій, И. И. „Свѣдѣнія и замѣтки о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ.“ *Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской академіи наукъ* т. II, № 66 (Санктпетербургъ, 1876): 393–397.
- Станковић, Р. „Приновљене рукописне књиге Народне библиотеке Србије. Водени знаци и датирање.“ *Археографски њрилози* 18 (Београд, 1996): 253–351.
- Стојановић, Љ. „Неколико рукописа из Царске Библиотеке у Бечу.“ *Гласник СУД* 63 (1885): 41–120.
- Творогов, О. В. „Апокрифические сказания о успении богородицы.“ *Словарь книжников и книжности Древней Руси*, вып. I (XI – первая половина XIV в.). Ленинград: АН СССР, Институт Русской литературы (Пушкинский дом), „Наука“, 1987, 43–44.
- Тихонравовъ, Н. *Памятники отреченной русской литературы*, томъ I. Санктпетербургъ, 1863.
- Тихонравовъ, Н. С. *Памятники отреченной русской литературы*, томъ II. Санктпетербургъ, 1863 [репринт: Лондон, 1973].
- Трифуновић, Ћ. „Житије из времена светога Саве.“ *Сјалывање моштију Светијога Саве 1594–1994, зборник радова*. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1997, 39–54.

ХЕРЦИГОЊА, Е. „Виђење Варухово‘ у Петрисову зборнику из 1468. године.“ *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику VII* (Нови Сад, 1965): 63–93.

ЯЦИМИРСКИЙ, А. И. *Библиографический обзор апокрифовъ въ южнославянској и русской письменности*. Списки памятниковъ, Выпускъ I. Апокрифы ветхозавѣтныя. Петроградъ, 1921, 227–232.

*

DE SANTOS OTERO, A. *Die handschriftliche Überlieferung der altslavischen Apokryphen*, Band I. Patristische Texte und Studien, Berlin and New York: Walter De Gruyter, 1978.

DE SANTOS OTERO, A. *Die handschriftliche Überlieferung der altslavischen Apokryphen*, Band II. Patristische Texte Und Studien. Berlin – New York: Der Akademien der Wissenschaften in der Bundesrepublik Deutschland, Patristischen Kommission, 1981.

GRABAR, B. „Ćirilometodski i staroslavenski prijevodi u hrvatskoglagoljskim prijepisima.“ *Slovo* 36 (Zagreb, 1986): 87–94.

GRABAR, B. „Les fragments glagolitiques de Pazin.“ *Cyrrillomethodianum V* (Thessalonique, 1981): 130–134.

GRABAR, B. „Über das Problem der längeren Fassung des Nikodemus evangelium in der älteren slavischen Literatur.“ *Mélanges I. Dujčev*. Paris, 1979, 201–206.

GRABAR, B. „Djela Pavla i Tekle.“ *Radovi Staroslavenskog instituta* 7 (Zagreb, 1972): 5–31.

GRABAR, B. „Glagoljski odlomak Pseudo-Tomina evanđelja.“ *Slovo* 18–19 (Zagreb, 1969): 213–232.

GRABAR, B. „Apokrifna djela apostolska u hrvatskoglagoljskoj literaturi.“ *Radovi Staroslavenskog instituta* 6 (Zagreb, 1967): 109–206.

HARLOW, D. C. “The Greek Apocalypse of Baruch (3 Baruch) in Hellenistic Judaism and Early Christianity.” *Studia in Veteris Testamenti Pseudepigrapha* 12, Leiden: E. J. Brill, 1996.

HERCIGONJA, E. „Glagoljska verzija pune redakcije Pavlove apokalipse iz Oxfordskog kodeksa Mc. Can. lit. 414.“ *Radovi Staroslavenskog instituta* 7 (Zagreb, 1967): 209–255.

HUGHES, H. M. “The Greek Apocalypse of Baruch. Or III Baruch.” R. H. Charles (ed.). *Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament*, Vol. 2. Oxford: Clarendon Press, 1913, 527–541.

JAGIĆ, V. „Zur Berichtigung der altrussischen Texte. Das Fragment der „Acta Pauli et Theclae.““ *Archiv für slavische Philologie* VI (Berlin, 1882): 232–238.

NOVAKOVIĆ, S. „Apokrifne priče o Bogorodičinoj smrti i još neke sitnice apokrifne o Bogorodici.“ *Starine JAZU XVIII* (Zagreb, 1886): 188–202.

NOVAKOVIĆ, S. „Otkrivenje Varuhovo.“ *Starine JAZU XVIII* (Zagreb, 1886): 203–209.

NOVAKOVIĆ, S. „Apokrifno protojevanđelje Jakovljevo.“ *Starine JAZU X* (Zagreb, 1878): 61–71.

- NOVAKOVIĆ, S. „Apokrifi jednoga srpskog ćirilovskog zbornika XIV. vieka.“ *Starine JAZU VIII* (Zagreb, 1876): 36–92.
- POLIVKA, Gj. „Opisi i izvodi iz nekoliko jugoslavenskih rukopisa u Pragu.“ *Starine JAZU XXI* (Zagreb, 1889): 202–341.
- ŠTEFANIĆ, V. I DR. (priř.). *Hrvatska knjiŹevnost srednjega vijeka*. Priredio Vjekoslav Štefanić i suradnici Biserka Grabar, Anica Nazor, Marija Pantelić. Zagreb, 1969.
- TURKALJ, L. *Apokrif o krsnom drvetu u Źgombićevu zborniku*, Предавање. Извор: <http://bib.irb.hr/prikazi-rad?&rad=681226>.

Tomislav Jovanović

THE EARLIEST SLAVIC TRANSLATIONS OF
APOCRYPHA AND THEIR SERBIAN COPIES

S u m m a r y

The earliest Slavic translations of apocrypha include three texts: *The Wood of the Holy Cross*, *Tale of the Dormition of the Virgin* and the *Gospel of Nicodemus*. The former two writings were translated from Greek, whereas the third was translated from Latin; they all belong to the corpus of New Testament apocrypha. In the following period, known as the Ohrid-Pre Slav period, only one apocryphal text based on the Old Testament (*Baruch's Apocalypse*) was translated from Greek, whereas all the other apocrypha dealt with New Testament themes: *Protevangelium of James*, *Acts of Andrew and Matthew*, *Apocalypse of Paul*, *Acts of Paul and Thecla*, *Gospel of Pseudo-Thomas*, and the *Conversation of Three Saints*. All of these writings are present through manuscript copies in the rich Slavic manuscript tradition of non-canonical compositions. These early translations of apocrypha can be found in the surviving Serbian manuscript copies. Some of the preserved variants are unique among other similar works not only in the Slavonic language but also in Greek. A particularly typical example of this is a version of the *Gospel of Pseudo-Thomas* in a manuscript copy from the Nikoljac Monastery.